

Filep Tamás Gusztáv

BALTAZÁR DEZSŐ A HÁRMASÚTON

I.

Sokan azt szűrték le a történettudomány produktumaiból, sőt talán a szűkebben vett egyháztörténet-írásból is, hogy a két világháború közötti magyarországi református egyházi közéletben két markáns ideológiai csoport határolható el egymástól. A hivatalosabbik Ravasz László környezetében szerveződött meg, s ókonzervatív társadalmi nézeteket képviselt — állítólag ez határozta meg az egyház hivatalos arculatát. A másiknak Baltazár Dezső, a tiszántúli püspök — haláláig, 1936-ig Ravasz elődje az egyetemes konvent és a zsinat lelkes elnökének székében — lett volna a vezéralakja; ez a tábor liberális szellemet képviselt, s végül alulmaradt a pesti központtal szemben. A főnti értelmezés szerint a húszas években és a harmincas évek első felében a konzervatívok Ravasz, a szabadelvűek Baltazár körül csoportosultak volna.

Lényegtelen, hogy tételesen mi szerepel erről a szakirodalomban — az efféle sztereotípiák nem forrásokon, szövegelemzésen és történetírói tételeken alapulnak, hanem híreszteléseken, többször átformálódott, de gyakran már eredetileg is pontatlan „adatok”-on, esetleg fönmaradt kortársi véleményeken — ez esetben például Ady Endre publicisztikájának néhány mondatán, amelyekből Baltazár filoszemitizmusára, Ravasz antiszemitizmusára következtethetünk. Az ilyen, egyébként régi eredetű fragmentumokból kialakuló masszív közmeggyőződés nehezen dokumentálható, az pedig, hogy mekkora körre terjed ki, ellenőrizhetetlen — de létezése a napi gyakorlatból szüntelenül igazolást nyer; akit e kérdések foglalkoztatnak, minduntalan beleütközik.

Ugyanennek a húszas évekből ismert és ellenkező előjelű változata szerint a püspök azok közé tartozott, akik aláásták a régi jó hagyományos rendet, s akiket felelősség terhel a magyar világ 1918-ban bekövetkezett szétrobbantásáért. Van viszont egy harmadik ábrázolás is, amelyet már a II. világháború, illetve a fordulat éve után fabrikáltak, szándékosan vagy tudatlanul fölhasználva a korábbi „jobboldali” bírálat elemeit is. Ezt az utóbbit évtizedeken át hivatalosnak lehetett tekinteni, minthogy az uralkodó ideológia nyilvánosan cáfolhatatlan téziseihez mérte a debreceni püspök cselekedeteit.¹ Ha a radikális jobboldal egykor szabadkőművesként és zsidóbérencként, az 1918–1919-es úgynevezett forradalmak híveként igyekezett lejáratni, sőt megsemmisíteni őt, a magukat kommunistának valló történészek és írók olyan történelmi személyiségként ábrázolták, aki vagy maga is reakciós volt, vagy legalábbis tevé-

¹ Elhajlásra mutat, s az elsőként emlegetett közkép kialakulásához is hozzáegíthetett — vagy abból táplálkozhatott — az a Baltazár Dezső-szócikk, amely a *Magyar életrajzi lexikonban* (I., A–K, főszerk. Kenyeres Ágnes, Akadémiai, Budapest, 1967, 101) olvasható, s mely szerint a püspök az ellenforradalmi rendszerrel szemben liberális álláspontot képviselt.

kenységével „a reakció malmára hajtotta a vizet”. Mindkét ideológia sarkalatos tétele volt, hogy Baltazár politikai szélkakas.

Mocsár Gábor, az egyébként jeles író, több fontos mű szerzője, aki 1981-ben megjelent Debrecen-könyve tömör Baltazár-portréjában többek között azzal is elhencegett: egy másfél évtizeddel korábban megjelent írásával neki sikerült elérnie, hogy a tiszántúli püspökről elnevezett debreceni utca nevét megváltoztassák, hivatkozott szövegében az egyházfő jellemét – persze nem előzménytelenül – azzal szemlélteti, hogy az másfél év alatt néhány hónap alatt négyszer is színt váltott. Egy héttel az „őszirózsás forradalom” kirobbanása előtt IV. Károlyt áldotta meg a debreceni Nagytemplomban – ahol 1849-ben a trónfosztást kimondották –; a proletárdiktatúra idején, húsvétkor történt letartóztatása után a tanácsköztársaság hívének mondta magát; a román előrenyomulás idején, miután Debrecen elfoglalták, Nagykárolyba utazott egy küldöttséggel, hogy ezúttal Ferdinánd román királyt áldja meg; végül amikor Horthy a városba ért, róla zengett dicsőhimnuszt. Mocsár a sorok között megrója Baltazárt azért is, mert cserbenhagyta a szociáldemokratákat, holott (egy szakszerűen nem adatolt „tudományos könyv” szerint) tagja volt az „Újjászületett Szociáldemokrata Párt”-nak; leginkább pedig azért, hogy eladta egyházát a Horthy-rezsimnek, noha nem sokkal korábban úgy kellett megvédenie „pozícióit” a fehérektől. Az író elárulja végül, hogy azért foglalkoztatta őt a debreceni püspök számos színeváltozása, mert megtalálni vélte benne az összes ellentmondást, amelyek miatt a református egyház olyan könnyűnek találtatott, hogy maga az 1948 utáni új egyházvezetés (amellyel szemben az író a hivatkozott passzusban nem élt semmilyen kifogással) volt kénytelen ítéletet mondani fölötte.² Talán még kérlelhetetlenebbül értékeli Baltazár szerepét a hivatalos marxista egyháztörténész, Kónya István is egy még régebben, a hatvanas évek végén írt és kötetben 1975-ben közreadott tanulmányában,³ nagyjából ugyanezen események alapján, bár ő ideológiailag nyilván képzetesebb volt Mocsárnál, tudta ugyanis, hogy a Mezőfi Vilmos-féle szociáldemokrata párt, amelyet Baltazár támogatott, amelynek állítólag tagja is volt, „nemzeti és vallásos” irányultságú, tehát (a hatvanas–hetvenes évek hivatalos álláspontja szerint) álszocialista párt volt.

Az ötvenes években megjelent publikációkra akár ne is hivatkozzunk...

Az efféle kerek ítéletek mögött a marxista teleológia tételei állnak, megfogalmazóik szerint, s ez a szövegekből félreérthetetlenül kiderül, a történelem értelme és célja a „forradalom”, illetve a proletárdiktatúra. Azok a nem marxisták pedig, akik e kérdésről véleményt mondtak, gyakran mechanikusan csoportosították és határolták el az eszméket és ideológiákat: az egyik oldalon a liberalizmus, a szocializmus, a filozemitizmus, a modernitás, a revolúció igenlése áll, a másikon pedig az ókonzervativizmus, az antiszemitizmus, az ellenforradalmiság és így tovább. Ebbe az osztott keretbe Baltazár Dezső nem fér bele. A panelekből, amelyekből a róla alkotott ítéletek fölépültek, vannak olyanok is, amelyek alátámaszthatók faktumokkal. Az, hogy Baltazár liberálisnak vallotta magát, s hogy a szocialistákkal rokonszenvezett – sőt szocialistának (is) vallotta magát! –,

² MOCSÁR Gábor: *Délibábjaim városa*, Magvető, Budapest, 1981, 174–179.

³ KÖNYA István: *Az 1918/19-es forradalmak és a magyar református egyház = Uő.: Tanulmányok a kalvinizmusról*, Akadémiai, Budapest, 1975, 126–136.

még nem válik hiteltelenné attól, hogy sokan állították róla ezeket – csakhogy a hitelesség kérdése éppen azon fordul meg, hogy mint jelentett számára a liberalizmus fogalma, élete melyik szakaszában, milyen történelmi helyzetben volt liberális, illetve hogy milyen típusú volt az a szocializmus, amelynek híve lett. Még pontosabban attól függ minden: hogyan voltak e fogalmak az ő értelmezésében összeegyeztethetők azokkal a konzervatív eszmékkel és értékekkel, amelyeket vallott, s amelyekkel mai – részben leszűkített, deformált – változatukat a közhit összeférhetetleneknek tartja.

E jegyzetlapokon Baltazár Dezső eszmevilágának egyetlen pontba sűrítendő részét szembeesítem az utalt forrásokkal. Ennek az időpontnak a földidézése alkalomszerű: kerrek évfordulóját üljük az „őszirózsás forradalom”-nak, jövőre pedig a proletárdiktatúrának. A püspök 1918 előtti politikai cselekedeteiből és állásfoglalásaiból csak azokat említem meg, amelyek nélkül értelmezhetetlenek volnának a későbbi, őt ért bírálatok – szinte áttekinthetetlenül gazdag életművének taglalása monográfiaterjedelmet igényelne. Tettei és nézetei mérlegelésében abból indulok ki, amit 1989 előtt nem volt szokás figyelembe venni: abból, amit ő írt és mondott.

Abban, hogy Baltazár Dezső a „fehér” korszak kezdetén – amit ő „feketének” látott, az eredetileg Ausztriából kolportált ultramontánizmus pozícionyeréséből eredeztetett s ilyenként gyakorolt fölötté kritikát – az új rezsim haszonélvezőinek céltáblájává lett; ennek gyaníthatóan nem az 1918–1919-es magatartása volt az oka, nem is akkoriban írt körlevelei, nyilatkozatai – ezek inkább ürügyet szolgáltatottak a támadásokhoz. Az igazi magyarázat a világháború előtti antiklerikalizmusa, liberalizmusa – az, hogy ő rázta föl szunnyadó egyházát a századforduló szellemi küzdelmeiben. Továbbá az, hogy noha ő nem volt szabadkőműves,⁴ mint az utóbb konzervatívnek tekintett későbbi püspök, Ravasz László rokonszenvezett a szabadkőművességgel. A törvény előtti egyenlőségnek, az állam és az egyház szétválasztásának és a szekularizációnak a híve, sőt frontembere volt, következésképpen maga adta az összes bizonyítékot azoknak az ellenfeleinek a kezébe, akik aztán a „zsidóbérenc”-ség vádjával illették őt.

A valláspolitikai harcok és a nemzeti szempontból szerinte meghatározó jelentőségű református parasztság akkori állapota késztették arra, hogy politikai szerepet vállaljon. „A nemzet erkölcsi erőinek megfakulása legegyszerűbben mindig az anyagi téren mutatja meg magát. Fájdalom, de úgy van, hogy a nemzet erkölcspolitikai értékét is a tőzsdéken jegyzik.”⁵ Ez ugyan jóval későbbi megállapítása, de nyilván ugyanabból a megfontolásból eredt, amely a század végén – Berlint és Heidelberget megjárt teológusként és jogi doktorként – egy rövid időre a közhivatalnoki pályára indította őt. Abból indult ki, hogy a reformátusság szerepe, erkölcsi és intellektuális ereje meghatározta a nemzeti öntudatot és kultúrát, a századfordulón viszont az egyház a leépülés képét mutatta, s ennek ha-

⁴ Erre nem venne mérget mindenki, sőt van, aki ennek az ellenkezőjét állítja, de tény, hogy nem szerepel a szabadkőművesekről 1921-ben közreadott, kötetnyi terjedelmű listán, lásd BARCSAY Adorján: *A szabadkőművesség bűnei* – PALATINUS József: *Egy vidéki páholy titkai – A Magyarországi Symbolikus Nagypáholy védelme alatt működött páholyok tagjainak névsora*, előszó Wolff Károly, Egyesült Keresztény Nemzeti Liga, Budapest, 1921, 2. rész.

⁵ BALTAZÁR Dezső: *Válasz a tiszántúli egyházkerület és debreceni kollégium tisztviselőinek és tanárainak újsztendei üdvözlésére*. 1930. január 1., Lelkészegyesület 1930/1. szám, [1]. (Az idézeteket mindenütt a mai helyesírás szerinti átírásban közlöm.)

tása volt az egész református társadalomra. Baltazár a kultuszminisztérium nem-katolikus ügyosztályának hivatalnokaként, a kongrua-ügyek előadójaként az 1848. XX. törvénycikk végrehajtását szolgálta; ez volt a célja azoknak az egyháztársadalmi szerveződéseknek is, amelyek létrehívásában kulcsszerepet vállalt. Ezek közül nyilván az Országos Református Lelkészegyesület (ORLE) volt a legfontosabb, amelynek megalakulásától, 1907-től az elnöke volt. Szociális érzékenysége és a református parasztok, agrárproletárok érdekképviselőének szándéka készítette a Mezőfi Vilmos agrárszocializmusához való csatlakozásra. Az Újjászervezett Szociáldemokrata Pártról – szervezőjét, Mezőfi Vilmost korábban kizárták az MSZDP-ből, ezután fogott hozzá az agrárproletárok és a kisbirtokosok szervezéséhez – Baltazár úgy emlékezett meg, mint amely már zászlóbon-tása idején Isten és a haza védelmében került szembe az internacionalista és ateista hagyományos szociáldemokráciával; Mezőfiék a magántulajdont sem támadták. Arról, hogy e pártnak a tagja is lett-e, mást mondott ő, és (olykor) mást az utókora; valószínű, hogy neki van igaza, s csak támogatta Mezőfi pártját.⁶ Liberalizmusának jellege – melyet életrajzírója, Czeglédy Emánuel „kálvinista liberalizmus”-nak minősített⁷ – lehetlenné tette számára, hogy együttműködjék a szabadelvű párttal és a vele egy töről fakadt politikai szerveződésekkel,⁸ de az ellenzéknek az aulikus arisztokráciára és a klérusra támaszkodó részével sem találhatott közös alapot. Szerepet tehát először a függetlenségi pártban vállalt; egyébként a függetlenség terén legtávolabbi célja az volt, hogy Bécs ismerje el: Magyarország és Ausztria között a perszonálunió a kapocs. És hogy a király is eszerint cselekedjék.

Baltazárnak a háború előtt az volt a meggyőződése, hogy az egyházak viszonyosságának és egyenlőségének törvénybeli biztosítékai dacára a római katolikus egyház kiváltságos helyzetben, az államegyház szerepében van. Amikor a „szabad egyház szabad államban” elvét vallotta – aminek hangoztatásával az 1948 utáni egyházvezetés a kommunista diktatúrát erőltette a tagságra, a két helyzet persze enyhén szólva más –, többek között a református autonómiák megszilárdításáért, a reverzális, a jogellenes adóztatások ellen, a vallásoktatás szabadságáért küzdött.⁹ Az egyház ügye és a parasztság boldogulása volt az a két szempont, amely miatt Tisza munkapártjában fejeződött be 1918 előtti politikai pályafutása. A függetlenségi párttól azért távolodott el, mert az szerinte feladta a 48-as politikát,¹⁰ Mezőfiétől pedig azért, mert azt a köréből indult parasztvezér, Áchim And-

⁶ Pontosabban 1919 húsvétján, a proletárdiktatúra vészbírósága előtt azt állította, hogy tagja volt a pártnak; védekezésének fontos eleme volt, hogy Mezőfiékkel együtt átlépett az országos szocdem pártba. Emlékirata szerint vallomásának ez volt az egyetlen minden alapot nélkülöző pontja; arra a téves újsághírre építette, amely szerint a kis párt beolvadt a nagyba.

⁷ CZEGLÉDY Emánuel: *Dr. Baltazár Dezső református püspök életrajza*, Debrecen szabad királyi város – Tiszántúli Református Egyházkerület Könyvnyomda-Vállalata, 1931, 58.

⁸ Talán egy esetet kivéve, amikor is a koalíciós kormány idején az 1848. XX. törvénycikk végrehajtásának elősegítése érdekében „liberális programmal” és a királyság védelmében indult a képviselőválasztásokon – sikertelenül; szép számmal gyűjtve ellenfeleket korábbi eszmetársai sorából. (Lásd *Uo.*, 59.)

⁹ Lásd erről CZEGLÉDY: *I. m.*, 78.

¹⁰ „Koalíciókba, kooperációkba, felszerelésekbe, leszerelésekbe, elvek fenntartása mellett hatvanhetes kormányokba, a nemzetközi szocialistákkal szövetségésbe bonyolódott s elvi magaslatáról lesüllyedt Károlyi Mihályig.” BALTAZÁR Dezső: *A próbáltatások idejéből*, Méliusz, Debrecen, 1920, 106.

rás radikalizmusa szerinte diszkvalifikálta. Végül azért csatlakozott Tisza Istvánhoz, mert úgy látta, hogy a miniszterelnök fölfogta már az agrárkérdés súlyos voltát – amellett, hogy a reformátusok pozíciónyerését is így remélte szolgálhatni. Szó esett róla fontosabb, hogy ellenfelei (már ekkor és ezek miatt) politikai szélkakasnak tartották, sőt volt hívei egy részének sem volt jobb róla a véleménye. Czeglédy ezt írja erről: „Baltazár politikai pályafutása az agrárszocialista párttól a munkapártig mutathat ugyan töréseket külső vonalában, de belülről egy egyetemes elvnek, a kálvinista politikának és érdekeknek szolgálata. Ki mondja azt, hogy ilyen törések nagy politikai vezérférfiak életében nincsenek?” Czeglédy itt az egyik legfontosabb katolikus politikus, Apponyi Albert pályafordulatait említi meg.¹¹

Közvetlen munkatársai, barátai tudták, hogy mit miért tesz, egyházának java pedig, amennyiben jogosan következtethetünk erre a református lapok közleményeiből, cikkeiből és az egyes egyházközségek azokban közölt nyilatkozataiból, 1920 után a döntő pillanatokban mellette állt (főként a tiszántúli és a tiszáninneni egyházkerületek, és e kettő legalábbis Trianon után már az abszolút többséget jelentette). Így akkor is mögé sorakozott föl, amikor – 1929–1930-ban – Bethlen Istvánnal szállt szembe a felsőházban. Amikor az általa bírált miniszterelnök hazaárulónak minősítette őt, a református értelmiség egy része úgy fogta föl, hogy a vád az egész egyházat éri, függetlenül attól, hogy Bethlen maga is református; volt, aki az 1931-es kibékülés után nem is érte be azal, hogy Baltazár *a maga részéről* meg nem történtnek tekintette az egészet. Az egyházi közvélemény szerint Méliusz Juhász Péter óta Baltazár volt az egyház legnagyobb püspöke.¹² Tagadja az ő állítólagos álhatatlanságát Szentpéteri Kun Béla is, legfeljebb azt kénytelen elmagyarázni, hogy a politikai struktúrák a püspök aktivitásának idején keveredtek, a nyelvezet pedig átalakult. Kun szerint ő éppen azok egyike volt, akik pályájuk elején választott eszméiket mindvégig képviselték: „Baltazár Dezső politikai elve kora ifjúságától élete végéig nemcsak befelé, hanem több-kevesebb nyíltsággal mindig megvalóttan – az az eszmeirány volt, amelynek követőit a régi jó időkben negyvennyolcasoknak nevezték. Tehát a nacionalizmus és szabadelvűség, hagyományokhoz ragaszkodás és radikalizmus, szellemi feltörekvés és demokrácia, keresztyén testvériség és szocializmus ama csodálatos keveréke, amelyet bármely más országban nehéz volna megérteni, nálunk magyaroknál azonban nagyon is könnyű. Baloldali gondolkozású volt – s ezt tudták róla akkor is, amikor Tisza Kálmán házában volt nevelő, akkor is, amikor Tisza István miniszterelnöksége idején kormánypárti programmal lépett fel képviselőjelöltként, meg akkor is, amikor az őszirózsás forradalom kezdetén az egyházkerületi elnökségek nevében az alkotmányos berendezéshez való ragaszkodásra felhívó körlevelet fogalmazta. Baloldaliságát csak az nem tudta, aki szándékosan – nem is behunyta, hanem – ősz-

¹¹ CZEGLÉDY: *I. m.*, 59–60.

¹² Lásd CSIKESZ Sándor: *Dr. Baltazár Dezső (Emlékezés)*, különnyomat a Theologiai Szemle XII. évfolyamának 161–176. lapjáról, Debrecen, 1936 (Theologiai tanulmányok 50.), 1. Csikeszt idézi ugyanerről: *Magyar református önismereti olvasókönyv. Válogatás a XX. század első felének református teológiai irodalmából*, szerk. Németh Pál, Kálvin, Budapest, 1997, 486. Lásd még például: *Alsóborsodi Református Egyházmegye 1936. évi október hó 14-én Miskolcon tartott rendes közgyűlésének és 1936. évi június hó 5-én Miskolcon tartott egyházmegyei tanácsának jegyzőkönyve*, szerk. Nádzház Bertalan, Miskolc, 1936, 8 (az esperesi jelentésből).

szeszorította a szemét. Persze az ő fiatal korában a szabadelvűséget nem értették zsidó-barátságának s a baloldaliság nem jelentett forradalmárságot. Mire megérte élete 50. évét, akkorára a jelentések már így elváltoztak, és szabadelvűnek lenni meg a baloldalhoz tartozni nem jelentett – mint egy emberöltővel ezelőtt – feltétlen népszerűséget, sőt inkább éveken át a csúfság és meghurcoltatás, néha üldözés okává lett. Baltazár a legfehérebb időkben, amikor szinteleneket is állítottak félre vörösnek mondvá őket és amikor ríktó vörösek is siettek elfehériteríteni magukat, egy percre sem titkolta a maga rózsaszín hajlamait.”¹³

Ez indította egyébként arra is, hogy a fehér-fekete korszakban nyíltan állást foglaljon a zsidóság mellett, illetve az őket ért atrocitások ellen. Egyébként az volt a véleménye, hogy „Debrecenben a destrukció és forradalmi rombolás előkészítésében, a felfordulás és kommunizmus képviselőiben lélekszámarány szerint a keresztyén felekezetek egy cseppet sem maradtak a zsidók mögött”.¹⁴

II.

Baltazár Dezső 1920-ban kiadott, főképp 1918–1919-es szerepéről szóló, *A próbáltatások idejéből* című emlékiratát¹⁵ bírálói szerint az öngazolás kényszere diktálta. Ez semmit sem jelent; minden emlékirat öngazolás is, jelentés egy élet vagy egy pályaszakasz cselekedeteinek erkölcsi megalapozottságáról, gyakorlati szükségszerűségükről. Az igazi kérdés itt az, hogy maga a vallomástevő kedvezőbb színben tünteti-e föl a saját szerepét, mint ahogy akár maga is látja.

Liberalizmusából, „filoszemitizmus”-ából, a szocialisták (egyik csoportja) iránti rokonszenvéből, „48-as” meggyőződéséből logikusan lehetne arra következtetni, hogy a püspök örömmel fogadta a ’18-as forradalmat. A tanácsköztársaság bukása után általános nézetté vált, hogy a polgári demokratikus forradalomból egyenesen következett a proletárdiktatúra, sőt, hogy az októbristák nagy hányadának célja eleve a bolsevizmus uralomra juttatása lett volna. Ez persze így nem állja ki a történeti kritikát; ám ha elolvassuk Garami Ernő emlékiratait – az akkori szociáldemokrácia e talán legjelentékenyebb alakja maga számol be róla, hogyan hatalmasodott el pártjában a hatalom akarása úgy, hogy egy kézen meg lehetett számolni a párt azon vezetőit, akik mégis inkább a demokráciát választották –, gondolkodóba esünk, kié volt valójában a hatalom a Károlyi- és a Berinkey-kormány idején. Baltazár könyvében számos naiv, többször cáfolt, vitatható, igazolhatatlan passzust olvashatunk arról, hogy miért tör ki és hogy milyen a forradalom – sok zavaró kenetesség is van benne az időnkénti metsző irónia mellett –, forradalomellenességének őszinteségét azonban nem vonhatjuk kétségbe: az események menetét szerinte a kezdetektől a terror szabta meg. 1918 őszétől a manipulált tömegé,

¹³ KUN Béla: *Baltazár Dezső. A debreceni péterfiai egyházzrész 1936. november 15-én tartott emlékünnepevényén mondott beszéd*, Városi Nyomda, Debrecen, 1937, 8–9.

¹⁴ BALTAZÁR: *A próbáltatások idejéből*, 205.

¹⁵ Eredetileg két kötetre tervezte, de a román kivonulás utáni „visszahatás”-ról szóló rész nem jelent meg.

1919 tavaszán—nyarán a Lenin-fiúké, őstől a „fekete internacionáléé” (Debrecenben ez inkább a románok kivonulása után mutathatta meg igazi erejét). Az egyházfő ellen folytatott uszítás a könyv szerint a belügy- és a kultuszminisztériumból érkező biztatásra már a Károlyi-korszakban megkezdődött, mégpedig az egyházon belül is. Baltazár nem tagadja, hogy a „forradalmak” eszméi sokkal nagyobb körben hatottak, mint ahogy azt a polgárság utólag szeretne volna elhithetni; lelkesedésből, a függetlenség vágyából, a saját iniciatíva hiányából vagy a tájékozódási zavarok következtében, leginkább pedig félelemből a többség csatlakozott az új közhatalomhoz. Az egyházakban is fölülkerekedett a forradalmi elem. A könyvnek azokból a passzusaiból pedig, amelyek azt fejtegetik, hogy sokan azért fogadták örömmel a tanácsköztársaságot, mert az októbrizmus összeomlása után biztosítékot láttak benne az integritás védelmére, még az is valószínűnek látszhat, hogy egy darabig ő is értelmet keresett az új hatalmi formában. Ezért is válik hihetővé, hogy amikor a román kivonulás után ő irányította Debrecenben az igazoló bizottságot, nagy körültekintéssel és méltányossággal járt el. (Ekkor fő céljának a bosszú megfékezését, az újabb terror megakadályozását tartotta.) Nos, azt írja, hogy az őszirózsás forradalom hónapjaiban a minisztériumok lázították föl vagy félemlítették meg a debreceni presbitériumot, amely le akarta váltani őt az egyik körlevele miatt, hogy egy „forradalmi püspök”-öt kiáltson ki helyette. Amint írja, „vasvillás embereket” uszítottak rá; amikor Budapesten tartózkodott, tüntetést szerveztek a családja ellen; névtelen leveleket küldtek neki, hadjáratot intéztek ellene a lapokban, és detektívekkel is figyeltették. Mindezt az általánossá vált egyházellenes izgatás logikus folyamányának tartotta. Tudjuk, hogy Lovászy Márton, a radikális balrátolódást látva, elszánta magát a polgári erők összpontosítására, sőt valószínű, hogy a tanácsköztársaság idején polgári ellenforradalmat próbált szervezni. Egyik embere 1919 nagypéntekén megkereste Baltazárt is, aki azonban nem mutatkozott hajlandónak a konspirációra. Nem pusztán azért, mert csapdára gyanakodhatott. Lovászyt, mondotta az üzenethozónak, nem ismeri, de azt tudja róla, hogy amikor „kultuszminiszternek tette meg magát a múlt őszön”, még arra sem volt képes, hogy hivatalba lépéséről őt mint egyházi főhatóság képviselőjét értesítse, és ignorálta az egyház autonómiáját. Az, hogy hogyan gondolkodott Baltazár az államformáról, kiderül a válaszából:

Én kijelentettem, hogy minden politikai mozgalomtól távol tartom magam. Különben a jó köztársaságot — tehát nem ezt a mostanit — jobbnak tartom a rossz királyságnál, viszont a jó királyságot jobbnak a rossz köztársaságnál. Az államforma nem dogmám.¹⁶

Azzal a köztársasággal, amelyiknek a kikiáltásán azért vett részt, nehogy távollétével még nehezebb helyzetbe hozza egyházát,¹⁷ eleve nem azonosult. Nem pusztán azért, mert az

¹⁶ *Uo.*, 7.

¹⁷ Csikesz Sándor győzte meg arról, hogy utazzon föl a nemzetgyűlésbe: „A forradalom élén előkelő római katolikus főpap [Hock János] áll; ha én távol maradok, az új köztársaságban a református egyház találja a szenvedő ellenállásom árát megadni.” (*Uo.*, 108.)

elszabadult tömegindulatok minden hagyományos intézményt, így egyházát is fenyegették: ha jól olvasom a könyvét, rögtön úgy látta, hogy a Károlyi-kormánynak vagy a képessége, vagy az akarata hiányzik az integritás védelmére. Tisza István viszont már az 1918. október 3-án Budapesten tartott református zsinaton megígérte, hogy az ország területét megvédi; a hallgatóság és a gyorsírók kiküldése után bejelentette a háború elvesztését, egyszersmind azt, hogy a megbízható alakulatokat visszavonják a határra a védelem és a tisztességes békekötéshez szükséges pozíció megőrzése érdekében.¹⁸ Egy hónap múlva a püspöknek kellett megszerveznie a meggyilkolt Tisza holttestének hazaszállítását Gesztre;¹⁹ ő szerezte a kísérő- és a gyászvagont is, mely utóbbinak az ablakát a katonák már a pályaudvarán keresztüllőtték vagy betörték.²⁰ Még a forradalom kitörése előtt látogatott IV. Károly Debrecenbe, s amint azt a parlamentben is felháborodva tárgyalták, a pályaudvaron a császári himnusszal fogadták őt. Ebben az egyháznak nem volt szerepe; Baltazár csak utólag értesült róla. Üdvözlő beszédében, mint írja, nyoma sem volt a megalázkodásnak; őszintén köszöntötte Károlyt, aki a perszonaluniót – az ország függetlenségét – egy héttel korábban, október 16-án elismerte már. A polgári forradalom idején, a tanácsköztársaság kezdetéig Baltazár Mezőfi ekkor már a nevébe az 1848-as évszámot fölvevő (s ekkoriban éppen üldözött) pártjának, illetve csoportjának támogatására hívta föl híveit. Amíg lehetett, a haza védelmére, a demokratikus rend megteremtésére, az evangéliumi szocializmus megvalósítására biztatta azokat, akik hallgattak rá. Ő maga figyelmeztet rá az emlékiratban, hogy közleményeinek nyelvezetét döntően befolyásolta az addig elképzelhetetlen mértékű és jellegű cenzúra,²¹ sűrűn idézi e hónapok tőle származó, általa közrebocsátott dokumentumait, s azokra a passzusokra, amelyekben más szerepel, mint amit szíve szerint írt volna, maga mutat rá. Taglalja az ekkor általa használt nyelvi formákat, amelyeket egyébként szerinte hívei pontosan tudtak értelmezni. („A kommunizmus krisztusi elv”, idézi saját lapjából, kifejtve aztán, hogy az eszme bibliai „változatának” nincs köze a materializmushoz, a diktatúrához és a vagyonegyenlőséghez.) Lehet, hogy nem mindegyik magyarázata hihető mindenki számára, de a közeg érzékletes ábrázolása a korszakot kevésbé ismerők előtt is megvilágíthatja, mennyire képmutatóak a marxista bírálatok – szerzőik vagy maradéktalanul helyeselték utólag a tanácsköztársaságot működtető terrort, vagy úgy gondolták, hogy ahol

¹⁸ *Uo.*, 85–86.

¹⁹ Viszonyukról lásd *Uo.*, 89.

²⁰ *Uo.*, 99.

²¹ „A sajtóra [...] kérlelhetetlen szigorral tette reá a kezét a diktatúra és a cenzúrának azt az eddig szokatlan heródesi fajtáját vezette be, hogy megparancsolta a lapoknak, mit írjanak. Nem törölt, hanem diktált. [...] Nekünk, akik egyházi újságot írtunk, nagyon nehéz volt a helyzetünk. Hogy megjelenhessünk, az új iránynak látszatengedményeket kellett tennünk. [...] nem volt szabad [...] sem szóval, sem írásban akárminő rettegések között sem kijelenteni, hogy ezt a most időben és térben gyakorlatilag jelentkező és diktatúrásan minősült kommunizmust helyeslem, ajánlom, támogatom. Ha valaki veszi magának a fáradságot és végigolvassa írásaimat, látja, hogy milyen mesterien van elkerülve ennek a kijelentése. Mindig valami olyannak a helyesléséről szólok, ami alatt ez a proletárdiktatúra nem érthető, vele nem azonos. Nem kis észtredelembe került azt a formát megtalálni, hogy a cenzúrán keresztülmenjünk, védelmet csináljunk a megtámadott egyháznak s amellet megmaradjunk evangéliumi és nemzeti igazságainkkal elszigetelődve a proletárdiktatúra kommunizmusától.” *Uo.*, 126–130.

a fát vágják, röpül a forgács. A püspök hitelesen írt önnön szocializmusfogalmáról, diktatúraellenességéről, a magyar, s persze főként a református kultúrhatóságok iránti elkötelezettségéről. S hogy ezeket *bizonyosan* képviselte is a forradalmak idején, olyan nyilatkozata is bizonyítja, amelyet nem használt föl „önigazolásra” – magyarán nem vett föl a könyvébe.²²

A kommunista hatóságok húsvétkor, néhány nappal az előtt, hogy föladták a várost a románoknak, Baltazárt is letartóztatták és vésztörvényszék elé állították. A letartóztatás, a fogságban eltöltött éjszaka és a kihallgatás áll Baltazár könyvének tengelyében, ezek leírásából ágaznak el a háborúba, a polgári forradalom hónapjaiba visszanyúló szájak. Magán a kihallgatáson a leírás szerint a vörösök olyan szakszerűtlenül viselkedtek, hogy ezzel végül önmagukat is zavarba hozták; a bíróság tagjai akkor könnyebbültek meg, amikor a jegyző azt a javaslatot tette, hogy a főpásztor – aki tehát jogi doktor is volt – diktálja maga a jegyzőkönyvet. Végül másnap hazaengedték. Szerencséje volt, hogy eredetileg túlságosan veszélyesnek, bíróság elé állítandónak tartották: nyilván ezért nem került a túszerként már valamivel korábban lefogott, majd Budapestre hurcolt több mint nyolcvan polgár közé, akiknek életéért egy pipa bagót nem adtak volna a debreceniek. A püspök utólag, már a fehérek, illetve a „feketék” – a jezsuita bulvársajtó – vádjait visszautasítva részben azzal indokolta a Ferdinánd király elé bocsátott küldöttségben való részvételét, hogy a román bevonulás sok ember életét mentette meg. Ez az indoklás a fentiekből következően nyilván őszinte volt. A király előtti tisztelgés egyéb okairól is szól az emlékirat. A küldöttség állítására való fölhívás természetesen burkolt fenyegetés volt. Amikor nem volt szükségszerű, a város és a megye magyar vezetői nem provokálták a románokat, mert jogosan tarthattak volna attól, hogy ennek a megszállt terület lakossága adná meg az árát. Ráadásul a megszállók köréből ekkoriban hangoztatták a magyar–román perszónalunió tervét. Az ehhez való csatlakozás Baltazár szemében már csak taktikai szempontból is logikus lépésnek tűnt föl: az világos volt, hogy a betolakodókkal szemben külön-külön nincs esély a győzelemre. De egyikkel együttműködve a másik ellen talán igen. A debreceni román kormányzóságon azzal biztatták Baltazárékat, hogy Nagyváradban a perszónalunióról is szó lesz; ott persze ezt a tervet a románok már nem hozták elő. Közreadja Baltazár a Ferdinánd előtt elmondott beszédét is – természetesen szó sincs arról, amit a fekete-fehér propaganda állított, hogy megáldotta volna a hódítók fegyvereit. Ennyi erővel, írja, a Romanelli ezredet díszkarddal megajándékozó budapesti vezetőket vagy a Tournadre tábornokot ünneplő szegedieket is pellengérré lehetett volna állítani.²³ A „proletáriátus világegységének örülete”²⁴ utáni román megszállást követő fekete internacionálnak azonban Baltazár szerint éppen az ő feje kellett. Így akarták megtörni az ellenállás debreceni szellemét. Ezért indult meg a terrorhadjárat, amelynek következményei közé tartozott a Nagytemplom kétszeri meggyalázása (a másodikra 1921-ben került sor, erre az 1920-ban kiadott könyvben természetesen nincs utalás). Szó sem volt tehát

²² *A debreceni református kollégium tanári és tisztviselői karának újévi üdvözlésére dr. Baltazár Dezső püspök válasza*, Debreceni Protestáns Lap 1919/1., [1].

²³ Talán ebben az egyben Kónya is igazat ad neki: KÓNYA: *I. m.*, 135.

²⁴ BALTAZÁR: *A próbáltatások idejéből*, 159.

arról, hogy a debreceniek azonosultak volna a román főhatalommal. Azzal kialakított viszonyukat előbb az határozta meg, hogy Dumitrescu tábornok, a város első román parancsnoka az emlékirat szerint higgadt és korrekt katona volt, feladatának a forradalom előtti állapotok visszaállítását tekintette, az ideiglenes megszállásnak pedig nem tulajdonított hódítás jellegét.²⁵ Mosoiu tábornok kormányzósága alatt kezdődött meg a román hadsereg rablássorozata, a nyílt erőszak; ez időben a püspök – aki igyekezett szóvá tenni ezeket a román vezérek előtt – családotul közvetlenül is életveszélybe került zeleméri nyaralójában, ahol éjszaka meglátogatták a katonák. Baltazár és barátai az egész időszak alatt nem nyújtottak segítséget a románoknak a forradalmakban szerepet játszó debreceniek személyének fölfedésében, annak viszont személyes biztonságuk kockáztatásával sikerült ellenállniuk, hogy az ő részvételükkel a románnal közös, vegyes közigazgatási szerv hozzanak létre a „külön vámhatárral körülvett zóna”-vá változtatni szándékozott megszállt területen – a bekebelezés nyilvánvaló szándékával. Pedig a denunciálás szinte népszokássá vált Debrecenben, így a püspököt is gyakran följelentették Mosoiu tábornoknál. Állítólag éppen azok, akik a román kivonulás után már mint a keresztény kurzus embe-
rei folytattak ellene éveken át folyó hadjáratot.

III.

1989 előtt többen iparkodtak szétrobbantani Baltazár akkor állítólag még élő kultuszát. A „főcsapás iránya”-ra az eddigiekből fény derült már. A marxista szakirodalom főként *A próbáltatások idejéből* című memoárból vett momentumok és citátumok alapján akarta bebizonyítani, hogy az egyházirányításra jellemző, s a debreceni püspök 1918–1919-es magatartásában is tetten érhető politikai-erkölcsi labilitásból logikusan következett volna, hogy a „Horthy-fasizmus” idején az egész magyarországi református egyházat az „ellenforradalmi rendszer engedelmes eszközévé”²⁶ tették főpásztorai. Sokan emlékszünk rá, hogy a hetvenes években egy-két kivétellel kollaboránsnak minősítették a két világháború közötti korszak összes ellenzéki politikusát is, mert azok nem a forradalmi utat választották. Ezen a szemléleten mára sem jutott túl mindenki. Ezért is volna fontos kutatási téma a református egyháznak, illetve az egyházhoz kötődő értelmiségnek a korszak uralkodó ideológiai áramlataihoz való viszonya. A húszas évek református egyházi sajtójában tömérdek olyan közlemény van, amelyből világosan kiderül, hogy a kálvinista elit szemben állt a keresztény kurzussal, legalábbis nagyon komoly fenntartásai voltak

²⁵ „Május 19-én búcsúzott Debrecenről Dumitrescu tábornok, az első megszállás parancsnoka. [...] A főispán fölkérésére a társadalom köszönetét és elismerését rövid beszédben én tolmácsoltam. Dumitrescu látható meghatottsággal válaszolt és megígérte, hogy majd ha Magyarországon helyreáll a rend s az ország visszanyeri önállóságát, el fog látogatni Debrecenbe. Sok gonoszságot elkövettek rajtunk egyénenként és együttesen, magunkon és országostul az oláhok, de a Dumitrescu tábornok rovása tisztán áll előttünk, olyanynyra, hogy Debrecen társadalma még ma is örömmel számlálja kedves reményei közé a nemes tábornokkal való találkozást, különösen maga a tábornok által megszabott feltétel alatt, ha ti. országunk visszanyeri önállóságát.” *Uo.*, 155.

²⁶ KÓNYA: *I. m.*, 136.

vele szemben. Ez nem jelenti azt, hogy Horthy Miklóssal is szembekerültek volna e periódusban. A keresztény kurzus a húszas években a református egyház számára – túl azon, hogy a vallásosság külsődleges voltában sok egyháztagnak az értékek devalvációját látta – a *katolikus kurzust* jelentette. Ezt mutatta számukra a kormánypárt összetétele, illetve a Bangha Béla és Prohászka Ottokár nevéhez köthető katolikus reneszánsz is. A reformátusok az új hatalmi elit magatartásában *rekatolizációt* láttak, amit azután főként az államfő református voltával tartottak ellensúlyozhatónak: Horthy volt az, akiben ekkor bizonyosan az alkotmányos alapok és valamely 19. századi szabadelvűség esélyeinek biztosítékát látták. Nemigen esik szó erről mostanában, de munkahipotézisként talán elfogadható, hogy a korszak katolikus–protestáns ellentétei jóval erősebbek voltak, mint a keresztény–zsidó ellentétek, annál is inkább, mert olyan mindenkit tömöríteni képes keresztény irányzat, amely hivatalos hirdetői írásaiból körvonalazódik, nem is létezett. A *kereszténynek* tekintélyes hányada ellenállt a *keresztény* egységbe való betagolási kísérleteknek, hiszen ez hittételeik megtagadását követelte volna. Léteztek olyan református szerveződések, amelyek a kormánypártot az intranzigens katolicizmus befolyásának következtében antidemokratikusnak illetve áldemokratikusnak tartották, amely nem foglalkozik a társadalom drámai helyzetével. Baltazár Dezső tisztában volt a szociális feszültségek súlyával, és a nyomort teológiájával sem akarta igazolni.

Ez volt a református egyház és a hatalom viszonyának egyik fontos vetülete, legalábbis addig, amíg Gömbös Gyula föl nem borította a hagyományosabb értékrendet.

Hogy ez így volt, annak igazolására álljon itt most egyetlen adat, összefüggésben Baltazár Dezső alább idézendő, 1929-es programjából, amelyből sehogy sem tudom kihallani a „Horthy-fasizmus” „engedelmes eszköze”-nek hangját. Amikor az Őrálló című református hetilap megjelentette a püspök tizenkét pontját, a szerkesztőségi bevezetőbe belefoglalták, hogy a klerikálisok annak első közzététele előtt „azt kerepelték, hogy mit akar Baltazár a maga demokratikus programjával”, hiszen nekik is megvan a maguk programja, amely éppen eléggé demokratikus, újabban pedig azt mondják, hogy a tizenkét pontban semmi új nincsen. A lap szerint azonban a klerikalizmus csak hirdeti a népuralmat, de semmit nem valósított meg belőle. Nem csoda: „népuralom és papi uralom” kizárják egymást.

Néhány tanulságos pont Baltazár integrációs programjából:

4. Magyarország, mint jogegyenlőség alapján álló állam minden születési, történelmi, felekezeti, osztály, gazdasági, közjogi kiváltságot és előjogot eltöröl s mint demokratikus nemzeti állam minden jog és érvényesülés alapjául és forrásául az egyén hazafiúi, tehetségbeli és erkölcsi értékét ismeri el.

5. Magyarország, mint szabad állam minden polgárának – egyenként külön és tagolva társaságok szerint – a szabadságát biztosítja a szó, írás és képesábrázolat használatában, gyülekezésben és egyesülésben a haza és közkerölcs érdekének korlátain belül és minden polgár szabadságát és védelmét az esküdtszéki bíraskodással biztosítja mindazokban a cselekményekben, amelyeket az elmélet és gyakorlat ebbe a tárgykörbe vont.

6. Magyarország, mint szabad állam úgy a földbirtok, mint az ipar és kereskedelem körében szabadforgalmat biztosít a fejlődés folyamán alakult megkötöttségek nélkül az állam egyetemes tulajdonjogának épségben tartásával. A közgazdaság és szociális élet körébe tartozó állami vállalatokat és intézményeket fokozatosan megszünteti s a magánvállalkozás és társadalmi intézés területére visszaengedi, nemcsak azért, mert ezek az állam háztartásában legkevésbé rentábilisak, hanem azért is, hogy a polgárság szabad elhatározása a gazdasági függőségtől minél inkább mentesíttessék. A szabad verseny egészséges kifejlődhetése érdekében a szövetkezetek és magánvállalatok segélyezését ezek életképességének egyszer méltányos, de többször nem ismételtető biztosítása mellett megszünteti. [...]

11. Magyarország, mint a művelt népek társaságában megfelelő helyre igényt tartó állam, a szavazati jog általánosságában és titkosságában alkalmazkodik mindazokhoz a feltételekhez, amelyek egy állam akaratának mindenki által elfogadható szabadságát, tisztaságát és erejét jelentik.²⁷

Hogy milyen *parlamenten kívüli* erők álltak Baltazár mögött tizenkét pontja közreadásának pillanatában, nem tudom, talán később sem lesz pontosan tisztázható. Az bizonyos, hogy amikor Karcag 1931-ben neki kínálta föl képviselői mandátumát, elhárította magától a megtiszteltetést; pontjai sem a kormánypártnak, sem az ellenzéknek nem kellettek, s ez azt jelenti, hogy az ő ideje még nem érkezett el.²⁸ Hamarosan aztán, a Gömbös-kormányzat idején megkezdődött a református kollégium szellemi hagyományából építkező s a cívisöntudatból táplálkozó, szociálisan elkötelezettebb debreceni politikai stílussal való leszámolás ideje. Ennek a világnak a maradéktalan fölszámolása aztán Rákosi-ra és elvbarátaira maradt.

²⁷ Baltazár Dezső tizenkét pontja, Őrálló 1929/40., 2.

²⁸ „Karcag város Baltazár ref. püspököt...” kezdetű hír, Őrálló 1931/15., 2.

